

„hetvenesek” szénája, mert ők szociálisan tagoltabb nemzedék (ismételjük: egy fenét), és „töredezett csoportozataik közös megnyilvánulásai alapvetően, mégpedig nem is kiváráon, hanem eleve érdektelenül, mert infantilisan passzívak”. (198. old.) S ez ám az igazi obsitos szöveg: mélységesen megveti mindazokat, akik kikerülték azt, amibe ő (aktívan) belelépett.

„Nem utópiák mozgatják tehát őket, hanem vagy a szórakoztatóipar... zsidvásárának szédítő forgotaga (a nagy többséget), vagy korán berögzült szakmai-egzisztenciális célok, vagy (keveseket, a fiatal értelmiségnek is csak egy vékony rétegét) az *értésülések*.” írja e hitvány és passzív korosztályról a bölcs öreg. Itt együtt van az összes kifogás. Az lenne jó, ha utópiák mozgatnák őket (ott a „hatvanasok” példája, milyen jól jártak ők e néhai divatos motivációval). A többség csak szórakozni akar – „mert az ifjúság az ilyen: ilyen forró, ilyen édes, ilyen szilaj, csókos, ilyen törékeny?”, kérdezhetnénk Esterházy Péter szavaival. Egy szűk réteg átmegy „értésülni” vágyó ellenzékbe (lelke rajta, aki sznob – ez még a többi ellenzékit se nagyon érdekli). De a legnagyobb baj a középső kategóriával van: képzeljünk el egy nemzedéket, amelyet „korán berögzült szakmai-egzisztenciális célok” mozgatnak. Borzalom. Végtére is hol van Csegey bolsevik nemzedéki eszményétől az a fiatal, aki egy *foglalkozásban* keresné önmagát, s akit *megélhetésének* kérdése sem hagy hidegen?

A könyvet azzal a csöndes reménnyel tesszük le, hogy most jöhet vagy tíz év, míg ismét megkölti valaki a legújabb magyar veterán-sztorit. És titkon azzal: nem költi meg.

TÖRÖK* GUSZTÁV

MINDENKINEK JÓ

Tamás Gáspár Miklós: *A Szem és a Kéz. Bevezetés a politikába*. AB Független Kiadó, Budapest, 1983. 73 old.

A hatvanas évek végén, hetvenes évek elején egy darabig úgy látszott, hogy a filozófiának sikerül kiharcolnia a maga helyét a hagyományosan irodalmias, legföljebb a történetírás felé nyitott,

még a rendszeresebb és szigorúbb társadalmi tudományoktól is idegenkedő magyar közműveltségben. A filozófia előrenyomulása két támaszpontról indult el. Az egyik Budapesten volt: Lukács György széles értelemben vett tanítványi köre, a másik Kolozsváron: a fiatalon meghalt nagy tanáregyéniség, Bretter György iskolája. Ez utóbbiból nőtt ki Tamás Gáspár Miklós, aki már Budapestre települése (1978) előtt, harminc éves koráig jelentős filozófiai művek sokaságát publikálta Romániában, Jugoszláviában és Magyarországon.

A filozófia térhódítását leginkább a hagyományos irodalmi kultúra ellenállásán lehetett lemérni. Magyarországon jól hallhatóan fölerősödött a szokásos – és nem mindig ok nélküli dohogás és morgolódás arról a bizonyos érthetlenségről, németes homályosságról. Nyílt összeütközésekre azonban, emlékeim szerint, nemigen került sor. Talán azért nem, mert az újbaloldali színezetű marxista filozófia egy olyan területen hódított, mely jórészt senkiföldje volt: elsősorban annak a ma legfeljebb negyven körüli nemzedéknek a körében, amelyikhez amúgy sem találtak utat a kései beérkezett megérdemelt örömeiben elnehezült idősebb írók, s amelyik a maga részéről még nem talált rá saját íróira, a *Mozgó Világ* körül csoportosuló fiatalabbakban. Irodalom és filozófia Magyarországon tehát, bár némi surlódással, elment egymás mellett. Nem így Erdélyben, ahol a szűkebb tér, nagyobb nyomás, a magyar kultúra általános veszélyhelyzete még annyi toleranciát sem enged, mint amennyire a határokon belül számíthatnak az uralkodó hagyományt kikezdő törekvések.

A romániai magyar irodalom egyik nagy alakja például majdhogynem árulást látott az ottani, többnyire nem marxista, még csak nem is baloldali, hanem más, lemondó, sőt tragikus színezetű irányzatok felé tájékozódó „új filozófusok” elfordulásában a közösséget szolgáló irodalomtól. Sütő András a felháborodás hangján kérdezi egyik híres esszéjében, Bretter „itt és mást!” jelmondatára utalva: „Mi az a más?” S a válasz, ha nem is Bretternek, de a tanítványoknak, köztük is elsősorban szerzőnknek címezve, súlyosan elítélő: Egynémely irodalmár példálózásaiból arra lehetne következtetni, hogy az *itt és mást* igénye minden közösségi kötöttség elvetését, csontig hatoló sorskérdéseink más-

ra bízását jelentené. Mert ugyan mi az, hogy közösségi ihletésű irodalom? Publicisztika. Nagy jóindulattal: erkölcsi bátorság, de nem ám köldöknéző filozofikumban megtestesült szellemi bakugrás a nemzeti és társadalmi nihilizmus korszerűnek képzelt sápadt világába. Ahol is a radikális közöny kaftánya alatt, időből és térből kiesetten újra lehet kérődzni a valóság kifejezhetetlensége, az „önmagát megszüntető nyelv” problémáját.” (Sütő András: *Az Idő markában*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984. 31–32. old.)

Tamás Gáspár Miklós azóta íródott kisebbségi tárgyú publicisztikáját megismerve bizonyára Sütő sem ítél már ilyen szigorúan. Az erkölcsi bátorság szinte vakmerőséggel határos ezekben az írásokban, és nemzeti dolgokban sem éppen nihilisták. De mi lett a „köldöknéző filozofikum”-ból? Nos, emiatt is korai volt megkérni a vészharangot. Mára szétszóródtak a filozófia ijesztően tömörnek látszó falanxai, sokan a világ távoli tájaira sodródtak az immár középkorú harcosok közül, s az otthon maradtak – Romániában vagy Magyarországon – legtöbbször eltávolodott a tiszta filozófiától, a politika, a gazdaságtan, a történelem (eszmetörténet), a tapasztalati társadalomkutatás felé. Csak egyben igazolódott be a közérthető és az adott közösség napi ügyeit szolgáló irodalmat féltők aggodalma: Tamás Gáspár Miklós, ha írt is az ő igényeiket kielégítő publicisztikát, nem adta föl a filozófiát sem, az pedig nem okvetlenül köldöknézés ugyan, de valóban nem tekinthető valamely közösség szolgálatának.

Bizonyos eltolódás az ő munkásságában is végbement, és nemcsak a filozófia és a publicisztika arányában, hanem a filozófián belül is. Volt egy korszaka, amikor egyenesen megtagadta a politikát, túl akart lépni rajta. Előttünk fekvő, legújabb művének alcíme viszont: *Bevezetés a politikába*. Igaz, nyomokban fellelhetők régebbi, politika-ellenes meggyőződésének maradványai is, de ma már csak bizonyos fajta politikának mond ellent. Pontosabban: tagadja minden fajta politika jogosultságát, mely nem felel meg az ideális anarchizmus szabadság-követelésének. A tanulmány főcíme – *A Szem és a Kéz* – ezért némileg félrevezető. Magát a képet könnyű felfogni: elmélkedés (szemlélődés) és cselekvés; elmélet és gyakorlat. Ám tévedünk, s e tévedésünktől csak a szöveg jókora darabjának alapos elolvasása után szabadulunk meg, ha arra gondolunk, hogy a kettő viszonyáról van szó.

A mondánivaló inkább negatív: a szem nem talál biztos tájékozódási pontot, a kéznek nincs miben megkapaszkodnia. A köz javát keresve, nem találunk olyan – érvényes – külső szempontot, amelyből beláthatnánk, hogy az egyik személy vagy társadalmi csoport javával kitüntetett módon kell törődnünk, a másik meg nem vagy csak másodsorban méltó rá, hogy megkapja azt, ami jó neki. Hiába próbálunk a „gyakorlat álláspontja”-ra helyezkedni, mondván, hogy mindenki csak a maga javát keresi, de ebből egyszer mégis kijön, ami mindenkinek jó. Hogy ezt feltételezhessük, léteznie kéne az előbbi, külső szempontnak – érvel a szerző, ami szerinte nem zárja ki, hogy elképzeljünk egy olyan társadalmat, amelyben *mindenkinek* jó.

A könyv kiindulópontja és sokszor elismételt fő tétele: „az a jó társadalom, amelyben mindenkinek jó” (6. old.). Mi az értelme ennek? Hogyan lehetséges ilyen társadalom? A két kérdés más-más természetű és nem is egyenrangú. Az első logikai kérdés, s ha nem kapunk rá világos választ, nehéz lesz értékelnünk a társadalmi feltételekről mondottakat. Márpedig attól tartok, épp ez a baj Tamás Gáspár Miklós legújabb munkájával.

A fogalmi tisztázatlanság nem logikai restségből ered, bár rendkívüli nyelvi leleményessége olykor könnyelműsége csábítja a szerzőt. Valójában egy gondolkodói magatartás lehetőségeinek belső korlátaiba ütközik. A klasszikus filozófiai tradíción iskolázott, de élő szakmai (szak-filozófiai) közösséghez nem tartozó, magányos gondolkodó korlátaiba, s csak remélhetjük, hogy sikerül változtatnia ezen, de tudni nem tudjuk, hogyan. A kis jóindulattal „második nyilvánosság”-nak nevezett társadalmi körök Magyarországon – az általános politikai helyzet sajátosságainak megfelelően – nem elég szélesek ahhoz, hogy bennük egész szellemi közösségek szakágak és irányzatok szerint differenciált sokfélesége jöhessen létre. Akinek úgy hozta a sorsa, mint szerzőnknek is, hogy ebben a környezetben végez valamely akadémiai diszciplína körébe vágó munkát, annak a hivatalos keretek között működő kollegákhoz kell kapcsolódnia, vagy keresnie kell egy szellemi hagyományt, amely kívül maradt a hatalom sáncain, de nem sorvadt el. Az előbbi nem sokat ígér egy filozófus számára, olyan siralmas a diszciplína jelenlegi állapota, az utóbbi meg a múltbeli sivárság miatt nem valami ígéretes. Tamás Gáspár Miklós egészen Szabó Ervinig kénytelen visszanyúlni; az ő tanítványának

vallja magát, persze „nem doktrinális tekintetben” (68. old.) – vagyis ettől még magányos farkas marad.

De vissza az első kérdéshez! Mit jelent az, hogy „mindenkinek jó”. Először az jut eszünkbe, hogy a szerző előtt valami olyan állapot képe lebeg, amelyben a javak, társadalmi helyzetek stb. úgy vannak elosztva, hogy bármely változás bármely egyén pozíciójában csak rosszabb lehet az illető egyénnek. Ez kissé riasztó, mert ilyesmi aligha képzelhető el másként, mint az emberi természet gyökeres átalakításával. Szerencsére, továbbhaladva a szövegben, teljesen világossá válik, hogy mi sem áll távolabb Tamás Gáspár Miklóstól, mint a szükségletek radikális korlátozásának eszméje. A „mindenkinek jó” elliptikus kifejezés éppen egy olyan állapotra utal, mely a lehető legjobb ugyan – amennyiben az egyes emberek tényleges preferenciái határozzák meg, minden ember preferenciáit egyaránt figyelembe véve, tehát nem érvényesülhetnek benne holmi „magasabb”, némelyek érdekét kevésbé méltánylandónak minősítő szempontok –, de nem jó abban a szélsőséges értelemben, hogy mindenki teljesen elégedett és boldog. A hangsúly azon van, hogy *mindenkinek*, és nem egyeseknek jó, másoknak meg rossz ez az állapot.

Idáig nincs semmi baj. A valódi, vagyis nem pusztán az előadás módjából eredő nehézség ott kezdődik, hogy szerzőnknek ezután meg kellene adnia – legalább elvileg, bizonyos nagyon absztrakt feltételek között –, hogy miként jutunk el az egyének preferenciáitól a javak, társadalmi helyzetek stb. mindenkinek jó elosztásához. S ez a nehézség logikai természetű, semmiféle szociológiai megfigyelés vagy társadalmi utópia nem segít rajta. Kenneth J. Arrow lehetetlenségi tételére hivatkozom. Kornai János – Arrow tanulmányainak magyar kiadásához írott bevezetőjében (K. J. Arrow: *Egyensúly és döntés*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979. 12. old.) – így foglalja össze a tétel jelentőségét: „Pigou és Bergson óta elterjedt az a megnyugtató érzés, hogy értelmes feltevések mellett szerkeszthető egy ‚jóléti függvény’, amelyet maximalizálva meghatározható a társadalom tagjainak egyéni érdekeit a lehető legjobban szolgáló cselekvési terv. Arrow nyugtalanító felfedezése kihúzta a talajt e nézet alól.”

Túlságosan körülményes lenne szigorú formában megfogalmazni a tételt, nem is beszélve a bizonyításról. (A Kornai-féle

kiadás a lényegét közérthetően előadó bevezető mellett teljes bibliográfiát is tartalmaz, amelyből különösen a 73. szám alatti tanulmányra hívom föl a figyelmet.) Elég annyi, hogy a tétel négy, egészen elemi feltételt fogalmaz meg, melyeket minden, elfogadásra számot tartó társadalmi jóléti függvénynek nyilvánvalóan ki kell elégítenie, s azt mondja ki, hogy nem lehet olyan jóléti függvényt találni, mely mind a négy feltételt kielégíti.

Tamás Gáspár Miklós könyvében csak egy helyen találunk közelebbi utalásokat arra, hogy voltaképpen milyen jóléti függvényre is gondolna, ha ilyen fogalomrendszerben állítaná föl magának a feladatot (43–44. old.). Az egyenlőtlenség mindig halmozottan fordul elő, „nincs egyszerű, hanem csakis kettős egyenlőtlenség”. „Aki híres, többnyire gazdag is; aki gazdag, többnyire befolyásos is; akinek hatalma van, aligha szegény” stb. Nemcsak a „kiváltság”-ok (előnyök), a hátrányok is halmozottan jelentkeznek: a „fizikai munka okozta fáradtság” együtt jár „az ipari munkások rövidebb szabad idejé”-vel; „a szűkösebb műveltség okozta csekély presztízs” meg „az alacsonyabb presztízzsel járó alacsonyabb jövedelem”-mel stb. Ezért az „egyenlőségek kompenzációs rendszerét” kell kialakítani. „Az egyenlőtlenségek kompenzációs rendszere *vagy* a primér kiváltságot és hátrányt, *vagy* a szekundér kiváltságot és hátrányt szünteti meg, mégpedig egy skála mentén, amelynek egyik végén egy ember javai összesítésénél 1 primér kiváltság + 1 szekundér hátrány áll vagy megfordítva, a másik végén pedig $1/2$ primér kiváltság + $1/2$ primér hátrány + $1/2$ szekundér kiváltság + $1/2$ szekundér hátrány, az illetők szuverén döntése, illetve a kiváltságok és hátrányok értéke megítélésében kialakult, szabad és állandó vitában tisztázott társadalmi konszenzus alapján.”

Sajnos a „szabad és állandó” vita csak akkor lehet eredményes, ha nem érvényes Arrow lehetetlenségi tétele. (Amiből nem következik, hogy a demokratikus döntéshozatali eljárások eleve értelmetlenek, de az ilyen egyszerű elintézése a problémának – a szabad vitában, úgymond, valahogy majd csak kialakul az eredmény – mindenképpen naivitás.) Ráadásul a „kompenzációs rendszer” működéséhez szükséges „skála” felállítása olyan követelményt támaszt a döntéshozatali eljárással szemben, mely sokkal szigorúbb az Arrow tételében szereplő követelményeknél. Egy-egy primér előny, ill. hátrány *ugyanannyira* jó, ill. rossz min-

denkinek (s így tovább a szekundérra, terciérra). Sőt, ez talán nem is csupán túl szigorú, hanem egyenesen képtelen követelmény.

A jóléti függvények általános kritikája és a szerző saját „kompenzációs rendszer”-ével szemben felhozható különös ellenvetés – ha valóban helyesen értelmezem a szöveget – logikai alapjainban mutatja ingatagnak a könyv egész gondolatmenetét. De ez nem teszi fölöslegessé vagy hiábavalóvá a mindenkinek jó társadalmi berendezkedés szociológiai feltételeiről szóló fejtegetések elemzését. Elképzelhető ugyanis, hogy a javak, társadalmi helyzetek stb. elosztásának egy más, javított kiadású rendszere is megfelel a szerző politikai igényeinek. S talán a megvalósulás társadalmi feltételeiről mondottak erre a rendszerre is alkalmazhatók. Ezzel persze meglehetősen ingoványos területre jutottunk az értelmezésben. Ezért csak néhány egészen általános megjegyzésre szorítkozom, amit – érzésem szerint – mindenképpen figyelembe kell vennie Tamás Gáspár Miklósnak, bárhogy is tér ki az Arrow-féle lehetetlenségi tétel elől.

Társadalmi utópiája, ahogy egy anarchistától el is várjuk, az állam lebontásán alapul. Nem lehet megszüntetni a halmozott egyenlőtlenséget, amíg meg nem szüntetjük az állam, vagyis az államhatalmat gyakorló személyek túlerejét a közönséges állampolgárral szemben. Ez roppant durva összefoglalása a könyv talán legbonyolultabb fejezetének (*Mi egy intézmény? Mi az állam?*), de egy észrevételre azért alkalmat ad. Teljesen megszüntetni talán nem lehet a halmozott egyenlőtlenségeket az állam elorszvasztása nélkül, de a halmozott hátrányoktól leginkább sújtott kisebbségek bizony nem sok jót remélhetnek a többségtől – akárhová nézünk –, ha nem az állami újraelosztás érvényesíti jóléti jogaikat.

Az állami kényszer, a jog helyére a kis csoportok konszenzusán alapuló társadalmi döntéshozatal kerül Tamás Gáspár Miklós anarchista utópiájában. „Valószínűtlen, hogy egy kis csoport tagja mindig kisebbségbe kerüljön, és ha mégis, a csekély kényszerítő erejű csoportból ki lehet válnia, csatlakozhat más csoporthoz, vagy alapíthat a véle egy bordában szóttekkel újat. A csoportos vagy kollektív önzéssel szemben is lehet védekezni” (51. old.). Vajon miért olyan valószínűtlen? Azt mutatja tán a mindennapi tapasztalat, a szociálpszichológiai kísér-

letekről nem is beszélve, hogy a kis csoportoknak olyan csekély a kényszerítő ereje?

Egész recenziómban szinte csak ellenvetéseket fogalmaztam meg. Mégsem pusztá udvariassági gesztus, ha végezetül elmondom, hogy mennél inkább elmélyedtem a könyvben – s szaporodtak kifogásaim is –, annál jobban megtanultam becsülni a szerző szellemi bátorságát. Politikai tárgyú szamizdat irodalmunkban – bizonyos „népfrontos” törekvések érdekében – eszmei minimalizmus uralkodott el. Ha egyetértünk az egészen elemi állampolgári jogok követelésében, a többit minek feszegezzük. Ezen a szinten megmaradva könnyű egyenletes szellemi teljesítményt nyújtani, csakhogy ennek közhelyszerűség az ára. Tamás Gáspár Miklós volt az első, aki átfogó, más lehetséges irányzatoktól markánsan eltérő politikai koncepciót fogalmazott meg, még hozzá filozófiailag. S tette ezt egyedül, filozófusként is magára hagyva. Csak azt kívánhatjuk neki, hogy sikerüljön valahogy megtalálnia a kapcsolatot irányzatának eleven – elméleti és cselekvő politikai – hagyományával, s így sikerüljön elmélyednie azokban a polémiákban, melyeket mai környezetében vált ki az ideális anarchizmus. Mert az nem elég, ha – mint könyvének előszavában írja – mindent elkövet, hogy Alexis de Tocqueville és Benjamin Constant érveit ne lehessen fölhozni nézetei ellen.

BENCE GYÖRGY

PERSONA NON GRATA EST

Sólyom László: *Környezetvédelem és polgári jog*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 170 old. Sólyom László: *A személyiségi jogok elmélete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983. 344 old.

Nem szokatlan jelenség a szakirodalomban, hogy egy szerző korábbi írásaihoz, az írásokban tárgyalt problémákhoz valamelyik későbbi művében, egy egészen más probléma kifejtésekor adja meg az elméleti kulcsot. Ez a helyzet Sólyom László két könyve esetében is: amikor a személyiségi jogokról szóló könyvét olvas-